

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Propaganda: een modern begrip voor antieke praktijken

Tacoma, L.E.; Claes, L.M.G.F.E.; Huliselan, I.

Citation

Tacoma, L. E., Claes, L. M. G. F. E., & Huliselan, I. (2022). Propaganda: een modern begrip voor antieke praktijken. *Amphora*, 41(1), xi-xiv. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3281108>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3281108>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

-PROPAGANDA: EEN MODERN BEGRIP VOOR ANTIEKE PRAKTIJKEN-

Toen Dacië (tegenwoordig Oost-Hongarije en Roemenië) door keizer Trajanus als nieuwe Romeinse provincie werd ingelijfd, werd dat breed gepropageerd.

Met de oorlogsbuit bouwde Trajanus zijn eigen *Forum Traiani* in Rome, waarop hij een overwinningszuil van bijna dertig meter hoog liet neerzetten. Het was niet alleen deze hoogte die imponeerde, maar ook de bijna zestig reliëfs op de zuil eisten de aandacht op.

De reliëfs bevatten scènes van de dynamische veldtochten, inclusief beelden van de oorlogsvoorbereidingen en de glorieuze overwinning. Ook de Daciërs zijn afgebeeld: verslagen en vernederd geven ze zich over. De Zuil van Trajanus kan als schoolvoorbeeld van Romeinse propaganda gelden (afbeelding 1). Het begrip ‘propaganda’ is afgeleid van het postklassieke Latijnse werkwoord *propagare* (verspreiden). Het begrip kan op meerdere manieren worden gedefinieerd, maar het draait primair om de bewuste beïnvloeding van bevolkingsgroepen via massacommunicatie. Hoe kan dit moderne begrip worden toegepast op de Grieks-Romeinse oudheid? In welke vormen kwam propaganda tot uiting? En hoe kijken we vandaag de dag tegen antieke propaganda aan?

propaganda gedefinieerd

Ondanks de Latijnse wortels kreeg de term ‘propaganda’ pas in de 17de eeuw een specifieke betekenis. De term werd gebruikt voor de doelgerichte wijde verspreiding van het rooms-katholieke geloof. Zo lezen we in de pauselijke bul *Inscrutabili Divinae* van paus Gregorius XV uit 1622 dat hij een organisatie wil oprichten in de strijd tegen de succesvolle opkomst van de reformatie. Deze organisatie zou de opdracht krijgen om ‘propaganda’ te verkondigen over het ware rooms-katholieke geloof. Enigszins ironisch in het licht van de latere geschiedenis werd propaganda opgevat als het verspreiden van waarheid, waarmee de leugens en misinformatie van de tegenstanders werden tegengegaan.

Toen het begrip propaganda in de 17de eeuw werd geïntroduceerd, was het een positief geladen woord. Tegenwoordig heeft propaganda bijna altijd een negatieve connotatie. Die kan in zwaarte oplopen van wat we nu framing noemen, via manipulatie en misleiding tot het actief verbloemen van een onwelgevallige situatie in de werkelijkheid. In retrospectief heeft de term voor de oudheid ook een negatieve lading, maar die is minder sterk: eerder ‘beïnvloeding’ dan ‘bewuste misleiding’. Het gaat om beeldvorming en het doel van overtuigen, vaak ten behoeve van de machthebbers. Door middel van propaganda beogen machthebbers het met hen verbonden gedachtegoed op grootschalige wijze te verspreiden onder hun onderdanen, zowel in woord als in beeld. Propaganda kan een heel programma beslaan of betrekking hebben op een specifieke gebeurtenis, maar vaak is propaganda ingebed in een alomvattende ideologie. Antieke propagandaboodschappen konden worden verspreid door verschillende vormen van tekstuele uitingen, maar ook door visuele mediavormen, zoals monumenten met reliëfs, standbeelden en munten. Deze beelden konden soms ook ondersteund worden met tekstuele informatie, bijvoorbeeld ter identificatie van de afgebeelde personen. Andersom konden propagandateksten een visueel karakter aannemen, zoals de *Res Gestae* van keizer Augustus. Hij liet vier documenten na, die na zijn dood in de senaat werden voorgelezen. Eén daarvan was een overzicht van zijn prestaties, zijn ‘res gestae’, welke tekst op bronzen pilaren bij de ingang van zijn mausoleum op de Campus Martius in Rome zou worden opgericht. Deze pilaren zijn niet meer te aanschouwen, maar er zijn meerdere kopieën uit Klein-Azië overgeleverd. De tekstuele propaganda werd visueel vereeuwigd op verschillende locaties in het Romeinse Rijk (afbeelding 2).

Afbeelding 1
De Zuil van Trajanus op het *Forum Traiani* in Rome, ca. 113 n.Chr.

Foto: Wikimedia Commons

Afbeelding 2. Fragment van *Monumentum Ancyranum*, een inscriptie van Augustus' *Res Gestae* op de muren van de tempel van Roma en Augustus in Ancyrum, het tegenwoordige Ankara in Turkije, ca. 14 n.Chr. De tekst is aangebracht op de tempel voor de keizercultus.

Foto: Wikimedia Commons

oorlogspropaganda

Propaganda vindt vaak plaats in een situatie waarin de macht zeer ongelijk is verdeeld tussen heersers en onderdanen. Daardoor is er meestal een latente machtsdreiging op de achtergrond aanwezig. Dat kan zijn omdat er legereenheden in de nabijheid zijn gestationeerd, waarvan – ook zonder dat ze in actie komen – dreiging uit gaat. Het kan ook concreet via onderdrukking gebeuren: geweld en propaganda kunnen in die zin complementair zijn. Om geen geweld uit te oefenen, nemen ideologie en propaganda het over. Het een kan niet zonder het ander. Daarom wordt in oorlogen ook vaak op twee fronten gevochten, zowel militair als via beeldvorming. Het gebruiken van ideologische beelden had tevens een praktische functie: de keizer kon niet overal zijn. Toch reisde zijn propaganda met de legers mee. Via standbeelden en geschilderde afbeeldingen werd hij als aanvoerder gerepresenteerd en was zijn ideologie visueel present.

Ook nadat een oorlog was beslist, werd dikwijls door de winnende partij propaganda toegepast om de overwinning te consolideren. Dat was ook het geval bij de Zuil van Trajanus. Trajanus wordt herinnerd als een keizer die zich inzette voor de uitbreiding van het Romeinse Rijk. Om de Romeinse macht te vergroten, was het noodzakelijk om eventuele bedreigingen te elimineren, wat de aanzet gaf tot niet één, maar twee oorlogen tegen Dacië, de eerste in 101-102 en de tweede in 105-106 n.Chr. Na de definitieve overwinning in 106 werd de oorlogsbuit gebruikt om Trajanus' nieuwe forum te financieren, waarop de Zuil van Trajanus een centrale positie inneemt.

Afbeelding 3. Reliëf van godin Victoria, die de prestaties van Trajanus op een schild schrijft.

Foto: Wikimedia Commons

visueel contrast

Met zijn bijna dertig meter hoogte is de zuil niet te missen, maar het is de rijke versiering die de meeste indruk maakt. De spiraalvormige fries bestaat uit zestig panelen die zijn gevuld met honderden scènes met duizenden figuren van Romeinse soldaten en hun vijanden uit Dacië, en zo opgesteld, dat ze samen een duidelijk verhaal vormen. De reliëfs waren oorspronkelijk gepolychromeerd, wat een spectaculair effect moet hebben gehad. Ook zonder kleur biedt de Zuil van Trajanus tot vandaag de dag een fascinerende glimp van hoe Romeinse keizers graag propaganda bedreven.

De reliëfs op het onderste deel van de zuil representeren de eerste oorlog, en beginnen met een uitbeelding van het oprukken van de Romeinen. Bovenaan de zuil wordt het narratief afgesloten met het einde van de tweede oorlog: de zelfmoord van de Dacische aanvoerder Decebalus en het inventariseren van de gevangengenomen Daciërs. Precies in het midden van de spiraalvormige fries wordt het verloop van de twee oorlogen gescheiden door een afbeelding van de godin van de overwinning, Victoria (**afbeelding 3**).

In de strijd om de macht kan propaganda zowel positief als negatief zijn; in het eerste geval is de communicatie gericht op de eigen persoon, in het tweede geval is die gericht op de tegenstander. Zeer positieve beelden konden omdraaien in hun absolute tegendeel. Die techniek van inversie kende daarmee weinig subtiliteit. Dit fenomeen is ook aanwezig in de Zuil van Trajanus, waarvan de reliëfs de onoverwinnelijke Romeinse legermacht tegenover de kansloze Daciërs benadrukken. De twee groepen soldaten zijn in de afgebeelde scènes elkaars tegenpolen en niet moeilijk van elkaar te onderscheiden: de Romeinen dragen Romeinse militaire kleding, terwijl de Daciërs het moeten doen zonder een professioneel uniform. Ze vechten in ontbloot bovenlijf of in mantels en broeken, welke kleding typerend is voor de Romeinse uitbeelding van ongeciviliseerde barbaren. De representatie van keizer Trajanus zelf belichaamt het totaalpakket van Romeins keizerschap. Niet alleen wordt hij getoond in zijn militaire functie, maar hij komt voor in verschillende scènes waarin hij zijn troepen aanspreekt, bouwprojecten overziet of aan het offeren is. Met de beeldtaal presenteerde de zuil Trajanus aan zijn onderdanen als een onbetwistbare machthebber.

tweerichtingsverkeer

Machthebbers waren afhankelijk van hun onderdanen om de macht te krijgen, te behouden en te versterken. Het ging daarbij steeds om sterk asymmetrische machtsrelaties waarin er een duidelijke scheiding was tussen heersers en onderdanen, die door middel van propaganda kon worden overbrugd. De doelen van propaganda konden betrekking hebben op de legitimatie en acceptatie van het bewind van de heerser, maar propaganda kon ook actievere vormen aannemen, zoals pogingen om groepen – het leger of het gewone volk – te mobiliseren. De boodschappen appeleerden aan de gevoelens van het publiek en juist daarom was de verpakking van de boodschap via retorica of visuele middelen zo belangrijk. De Zuil van Trajanus bewijst deze stelling zelfs vandaag nog. De visuele taferelen op de zuil maken dat toeristen uit alle windstreken nog steeds kunnen zien wat Trajanus wilde propageren over zijn veroveringen in Dacië. Een kanttekening moet worden gemaakt, want het is nog maar de vraag of toeristen de volledige boodschap kunnen begrijpen. Dit geldt des te meer voor de toeschouwers in de oudheid, die minder (digitale) middelen hadden om de beelden en het verhaal erachter na te zoeken. Propaganda bestaat niet alleen uit het zenden door de machthebber, maar het ontvangen van de boodschap door het publiek is net zo cruciaal. Propaganda is tweerichtingsverkeer. Door de veelheid aan reliëfs en de grote hoogte van de Zuil van Trajanus is het niet vanzelfsprekend dat de antieke toeschouwer alles wat er was afgebeeld, kon zien en bovendien kon begrijpen. Het spiraalvormige verloop van de reliëfs dwong de toeschouwer met een onnatuurlijk gebogen nek om de zuil heen te lopen, en vanwege de nabijheid van de zuil bij de omliggende bibliotheken en basilica kon de toeschouwer ook niet voldoende afstand nemen om het geheel te aanschouwen. Waarschijnlijk waren er op het plein rondom de zuil wel platforms aanwezig, vanwaar de reliëfs tot op zekere hoogte konden worden bekeken, maar dit droeg weinig bij aan het zicht op het geheel. Het was en is nog steeds erg moeilijk om de scènes in de hoger gelegen delen van de helix duidelijk te zien en daarbij is het de kunst om eenmaal aan het ene uiteinde aangekomen, nog te weten wat er aan het andere uiteinde is afgebeeld. De zuil was echter niet het enige monument dat verwees naar de roemrijke overwinning van Trajanus op de Daciërs, hij moet worden ingebed in de context van het gehele forum, waar in elke hoek wel verwijzingen waren te vinden naar de oorlogen. De algemene boodschap was moeilijk te missen.

voor de eeuwigheid

Propaganda kan vluchtig en tijdelijk zijn, of bedoeld voor de eeuwigheid – en alles daartussen. Logischerwijs zijn we vooral bekend met de permanentere vormen die gemaakt waren om de tand des tijds te doorstaan. De vluchtiger vormen waren echter minstens zo belangrijk. Een goed voorbeeld zijn de lofredes die voor heersers werden gehouden. In principe werden die eenmalig uitgesproken. Zeker in de late oudheid moeten er duizenden van dat soort redevoeringen zijn gehouden, bij elke denkbare gelegenheid. Het theatrale aspect en de interactie met de toeschouwers en de aangesproken heerser vormden een veel belang-

De 15^e editie van de **Week van de Klassieken** wordt van 10 tot en met 20 maart 2022 georganiseerd rond het thema 'Propaganda' op verschillende locaties in Nederland en Vlaanderen. Bezoek voor meer informatie en het programma website: www.weekvandeklassieken.nl.

rijker aspect dan lezing van de kleine hoeveelheid overgeleverde redevoeringen op het eerste gezicht doet vermoeden.

In de oudheid bestaat veel propaganda uit verankering in het verleden. Soms is dat in mythische zin, wanneer bijvoorbeeld een heerser het gouden tijdperk (*tempus aureum*) terugbrengt. Soms is dit concreter doordat een heerser direct verbonden wordt met de stichter of belangrijke voorganger van de gemeenschap. Maar op een vergelijkbare wijze is ook de oudheid zelf nadien ingezet voor propagandistische doeleinden. Dat loopt van de middeleeuwen tot aan het heden. Wie kijkt naar de Zuil van Trajanus, ontkomt daar niet aan, of men wil of niet. De keizerfora waar de zuil stond, werden in de jaren dertig van de vorige eeuw blootgelegd. Dat was geen toeval. Mussolini spiegelde zich maar al te graag aan de Romeinse keizers en vanwege Trajanus' faam als legeraanvoerder was hij een uitgelezen figuur om een connectie mee te maken.

De fascistische fascinatie voor het Romeinse verleden ging verder dan het opgraven van het verleden, maar resulteerde in eenzelfde soort propaganda met antieke verwijzingen. Zo liet Mussolini de tekst van Augustus' *Res Gestae*, waarvan het origineel verloren was gegaan, in een nieuwe inscriptie ingraveren in het museum van de *Ara Pacis* tegenover het Mausoleum van Augustus. Daarmee verbond hij zichzelf expliciet met het keizerschap van Augustus. Op vergelijkbare wijze spiegelde hij zich aan Trajanus. Zoals Trajanus het forum liet aanleggen, beoogde Mussolini iets soortgelijks door het bouwen van het *Foro Mussolini* aan de andere kant van de stad, een sportcomplex dat na de val van het fascistische regime is omgedoopt tot het *Foro Italico*. Op dit forum richtte Mussolini een obelisk op, die als hoogtepunt dezelfde plaats inneemt als de Zuil van Trajanus op het *Forum Traiani*. Qua beeldtaal zijn ze uitermate verschillend: de één rijk versierd en spiraalvormig, de ander wit en geometrisch. Daarnaast is de obelisk van Mussolini ook een stuk minder subtiel als het gaat om het propageren van macht: van de top tot aan de voet is de volgende inscriptie te lezen: MVSSOLINI DVX, 'Mussolini, de Leider' (afbeelding 4). De tekst, nog altijd prominent zichtbaar, is een van de meest controversiële visuele overblijfselen van het Italiaanse fascisme. Niet alleen verwees Mussolini naar Trajanus met zijn forum en obelisk, ook liet hij zich in zijn bouwprogramma inspireren door de reliëfs van de Zuil van Trajanus. In de ingang van het *Palazzo degli Uffici* in de wijk EUR in Rome (genoemd naar *Esposizione Universale di Roma*, die vanwege WO II nooit plaatsvond) toont een metershoog reliëf de geschiedenis van Rome vanuit fascistisch perspectief. Het reliëf is in 1939 vervaardigd door Publio Morbiducci en beeldt Mussolini heldhaftig af, zittend op een paard terwijl het volk hem bewondert. Na de val van het fascistische regime is het gezicht van Mussolini beschadigd en afgebroken, maar sindsdien weer gerestaureerd. Propaganda roept onmiskenbaar reacties op, zowel positief als negatief (afbeelding 5). Ω

Afbeelding 4. De Obelisk van Mussolini op het *Foro Italico* in Rome, 1932.

Foto: Wikimedia Commons

Afbeelding 5. Publio Morbiducci (1889-1963): reliëf van Benito Mussolini bij de ingang van het *Palazzo degli Uffici*, 1939.

Foto: Annie Dalbéra

LITERATUUR

F. De Angelis, 'Sublime Histories, Exceptional Viewers', in: J. Elsner & M. Meyer (red.) *Art and Rhetoric in Roman Culture* (Cambridge 2014), 89-114.
 J. Auerbach & R. Castronovo (red.), *The Oxford Handbook of Propaganda Studies* (Oxford 2013).-
 M. Beckmann, 'Trajan's Column and Mars Ultor', *The Journal of Roman Studies* 106 (2016), 124-146.
 P.J.E. Davies, 'The Politics of Perpetuation: Trajan's Column and the Art of Commemoration', *American Journal of Archaeology* 101 (1997), 41-65.

H.I. Flower, *The Art of Forgetting: Disgrace and Oblivion in Roman Political Culture* (Chapel Hill 2006).
 G.S. Jowett & V. O'Donnell, *Propaganda and Persuasion* (Londen & New Delhi 2006).
 K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule: Ein römisches Kunstwerk zu Beginn der Spätantike. Text, Tafeln* (Berlijn & Boston 2012).
 W. Schieder, 'Rom: die Repräsentation der Antike im Faschismus', in: E. Stein-Hölkeskamp & K.-J. Hölkeskamp (red.), *Erinnerungsorte der Antike: Die römische Welt* (München 2006), 701-721.